

Dariusz Denis*

Pieniądz i instytucje finansowe a rozwój cywilizacji

Każdy rozwój i każda zmiana wymaga zaangażowania odpowiednich środków finansowych. Jeśli inwestor nie posiada własnego kapitału w odpowiedniej ilości, musi go pożyczyć. Jest to zasada stara, tak jak wymiana towarowa – handel, zawód kupiecki, jak działalność człowieka.

Historycy gospodarczy zajmujący się starożytnością przez lata wiedli spór, dotyczący tego, na ile gospodarka starożytna była podobna do współczesnej i rządziła się prawami rynkowymi, a na ile stanowiła odrębną, samoistną jakość¹.

Początki cywilizacji

Pierwszymi bankierami prawdopodobnie byli kupcy. To oni bogacili się przez handel, gromadzili gotówkę i poszerzali kontakty handlowe, podejmując się roli bankierów. Ceny regulowało prawo popytu i podaży; jedni bogacili się, inni tracili majątki. Początkowo funkcję banków mogły pełnić świątynie – od zawieranych transakcji kupcy płacili podatki właśnie do świątyń. Każdą operację rejestrowano na glinianych tabliczkach, które trafiały do świątynnych archiwów gromadzących bogactwa w postaci pieniędzy i mogących finansować działalność handlową, udzielając kredytu kupcom. Były też gwarantem bezpieczeństwa środków płatniczych. Dana świątynia, udzielając kredytu kupcom lub wystawiając weksle do realizacji w innej świątyni, pozwalała na swobodny przepływ towarów bez potrzeby obrotu gotówkowego. Z czasem kupcy bogacili się

* Dr Dariusz Denis, Gdańska Wyższa Szkoła Humanistyczna.

¹ W. Morawski, *Zarys powszechnej historii pieniądza i bankowości*, Warszawa 2002, s. 17.

na handlu i zakładali własne domy bankowe.

Już świat Mezopotamii ujedynił wagę miny stanowiącej 1/60 talentu (ważącego około 30 kg), która dzieliła się na 60 szekli. Ujednoliconą wagę oznacza wzorzec, do którego daną porcję kruszcu można porównać, co w tym kontekście świadczy, że ów kruszec spełniał funkcję „protopieniądza”, czyli obsługiwał wymianę. Taką rolę pełniły złoto, srebro i elektron².

Już około 3 tysiące lat p.n.e., jako pierwsi, Sumerowie założyli banki zbożowe, które na 69% pożyczają zboże będące w tym okresie ceną wartościową, bogactwem³. Dlatego pożyczano ziarno, które było także przedmiotem spłaty. W V w. p.n.e. rodzina Murashu z miasta Nippur udzielała pożyczek właścicielom ziemskim, którzy usiłowali spłacić wysokie podatki nałożone przez perskie władze rządzące. W Babilonii pobierano za tę usługę od 40 do 70% rocznie. W bardzo krótkim czasie bank Murashu wszedł w posiadanie dużych obszarów ziemi, stad bydła i stawów rybnych. Prawdopodobnie w 417 r. p.n.e. rząd perski zamknął firmę tej rodziny. Z czasem, pożyczając pieniądze na korzystnych warunkach, domy bankierskie gromadziły duże fortuny i pod względem bogactwa wyprzedzały świątynie, a nawet skarb państwa.

Rysunek 1. Lidyjska moneta z VII i VI w. p.n.e. wykonana z elektronu: z jednej strony – wizerunek lwa, z drugiej strony – kwadratowe wgłębienie spowodowane niedoskonałą jeszcze techniką bicia monet

Źródło:

http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:BMC_06.jpg&filetimestamp=20060201105231

W Mezopotamii rozpowszechniony był też zwyczaj stosowania zastawu zamiast procentu. Przedmiotem zastawu mógł być dom, winnica, ale tę rolę nierzadko pełnił również niewolnik lub członek rodziny. Kodeks dopuszczał niewolę za długi, jednak ograniczał czas jej trwania do trzech lat. Jeśli jednak w ten

² S. Bratkowski, *Nieco inna historia cywilizacji. Dzieje banków bankierów i obrotu pieniężnego*, Warszawa 2003.

³ J. K. Solarz, *Tendencje rozwojowe sektora bankowego na świecie*, [w:] *Materiały Podplomowego Studium Bankowości i Finansów*, Gdańsk 1998.

sposób zastawiony został niewolnik, to po upływie terminu spłaty nie można było domagać się jego zwrotu. Jedyne wyjątek uczyniono dla niewolnicy, z którą dłużnik miał uprzednio dziecko. Taką niewolnicę mógł odkupić za zwrot kapitału⁴.

W starożytności znano czeki, weksle, a nade wszystko kredyt. W Egipcie realizowano pożyczki, których procent nie mógł przekraczać dwukrotnej wartości kapitału. Pierwsze banki komercyjne powstały w VII wieku p.n.e. w Babilonii, a rozkwitły pod koniec VI wieku. Warunki, na jakich banki udzielały kredytów, nie różniły się dużo od dzisiejszych. Umowy kredytowe sporządzano na glinianych tabliczkach, a kredytobiorca musiał być osobą o dobrej pozycji społecznej. Musiał zwrócić kredyt wraz z odsetkami wynoszącymi 20–30% rocznie.

W przypadku wątpliwej pozycji dłużnika, bank żądał zabezpieczenia i brał zastaw: dom, ziemię, niewolników. Do czasu spłacenia zobowiązania czerpał korzyści z zastawu. W przypadku braku spłaty kredytu zastaw przechodził na własność banku⁵.

O prawie babilońskim wiemy wiele dzięki zachowanemu *Kodeksowi Hammurabiego*, który szczegółowo określał poszczególne przypadki, np. uwzględniał klęskę żywiołową, która zwalniała ze spłaty kapitału i procentu w danym roku. Przy udzielaniu kredytów często stosowano zabezpieczenie. Zachowane gliniane tabliczki – swoiste weksle – określały warunki spłat.

Grecki system bankowy posiadał trzy niezależne źródła. Pierwszym przedstawicielem instytucji kredytowych były świątynie, które przyjmowały depozyty i udzielały kredytów, drugim – prywatni przedsiębiorcy zajmujący się udzielaniem pożyczek pod zastaw ruchomości, którzy pełnili rolę współczesnych lombardów. Trzecim źródłem były banki miejskie. W prawodawstwie greckim funkcjonowało prawo zastawu, które rozumiano jako przeniesienie własności na wierzyciela, z tym że dłużnik miał prawo jej odkupienia wskutek terminowego zwrotu długu. Funkcjonowały też hipoteki – w tym wypadku przedmiot zastawu pozostawał w rękach dłużnika, jednak nie można go było sprzedać. W niektórych miastach zastaw hipoteczny był potwierdzany przez wpis do ksiąg. W Atenach oznaczano go, ustawiając na zastawionym gruncie słupy lub kamienie rejestrowe z oznaczeniem hipotecznego zapisu, zwane *horos*, których dłużnik pod groźbą kary śmierci nie mógł usunąć⁶.

Zgodnie z prawem Drakona, jeśli dłużnik nie mógł spłacić należności, przywiązywano go prawnie wraz z całą rodziną do hipotecznie obciążonej ziemi,

⁴ W. Morawski, *op. cit.*

⁵ D. Denis, *Zarys rozwoju systemu bankowego w Polsce do roku 2008*, Pelplin 2009, s. 21.

⁶ W. Morawski, *op. cit.*, s. 21.

jednocześnie zobowiązując do stałego płacenia wierzycielowi jednej szóstej dochodu. Na granicach tej nieruchomości stawiano *horos*, aby każdy wiedział, co na niej ciąży.⁷ Kres okrucieństwom Drakona dał Solon, usuwając przywiązanie właściciela do ziemi, na którą ustanowiono hipotekę. Reformy Solona przetrwały do dziś – zobowiązanie nie obciąża właściciela, lecz nieruchomość, którą w przypadku braku spłaty długu można sprzedać.

Oprocentowanie kredytu potępiał Arystoteles. Jednak banki ateńskie nie kierowały się opiniami filozofów i przyjmowały depozyty oraz udzielały kredytów. Klienci posiadali swoje rachunki w bankach, które dokonywały przelewu środków między kontami. Banki zajmowały się dyskontem dokumentów, jak dziś weksli, potrącając za usługę określony procent.

Bankierzy rzymscy wzorowali się na greckich i kredytowali handel śródziemnomorski. W Rzymie prawie nie istniały kredyty hipoteczne. Wynikało to z faktu, że ziemia była własnością rodzinną i nie mogła być przedmiotem zastawu. Odsetki traktowano jako wynagrodzenie z tytułu użytkowania obcego kapitału, a lichwa była bardzo rozpowszechniona. Próbowano ograniczyć odsetki: w okresie republiki wynosiły one 1/100 miesięcznie, czyli 12%, a kodeks Justyniana ograniczył oprocentowanie do 6%. Istniało również zjawisko różnicowania oprocentowania w zależności od przynależności do poszczególnych stanów – kupcy i bankierzy mogli pobierać 8%, wierzyciele z warstw wyższych 4%. Zakazano również kapitalizacji odsetek.

Po upadku Cesarstwa Rzymskiego zanikła instytucja banku. Zobowiązania regulowano gotówką.

Odrodzenie bankowości

Koniec Cesarstwa Rzymskiego przyniósł upadek gospodarczy, a narodzinom nowych państw towarzyszył rozwój gospodarczy i rozkwit handlu, co powodowało wzrost zapotrzebowania na środki płatnicze. Próby odbudowy gospodarki pieniężnej były podejmowane przez poszczególnych władców, nie odbudowano jednak systemu bankowego – starano się zapewnić tylko obrót pieniądza.

Banki przetrwały w świecie islamskim, gdzie były prowadzone przez chrześcijan lub żydów. Od VIII do IX wieku prowadziły interesy, głównie posługując się czekami, gwarantowanymi przez obligacje i przekazywanymi za pomocą listów kredytowych. Koran zakazywał wiernym zaciągania pożyczek, jednak

⁷ S. Bratkowski, *op. cit.*, s. 34.

omijano to w prosty sposób: wierzyciel sprzedawał dłużnikowi przedmiot w cenie zawyżonej o procent, a przy zwrocie dług odkupywał w cenie pomniejszonej o odsetki.

Za początek odrodzenia się europejskiej bankowości można przyjąć powstanie (w celu deponowania gotówki) około 800 r. we Włoszech banku kupców żydowskich.

Jednak w XII wieku ponowne „odkrycie” weksła w okresie wypraw krzyżowych rozpoczęło bankowość europejską. W 1157 r. w Wenecji powstał pierwszy bank, który przyjmował depozyty i udzielał kredytów w formie przekazów w księgach. Kredyt był określony wagą czystego srebra.

Rysunek 2. Brakteaty krzyżackie:

a) korona podzielona na trzy prostokąty, w środku krzyż prosty,

b) brama zwieńczona na rogach kropkami, nad nią lilia i pod sklepieniem gwiazda

Źródło: http://numia.pl/nas.php/auction_product/show/

Rozkwit gospodarczy, jaki nastąpił w Europie w XII i XIII w., można nazwać swoistą handlową eksplozją. Rozwój miast spowodował powstawanie ośrodków cywilizacji – dużych rynków i jarmarków, do obsługi których potrzebne były środki oraz możliwości kredytowe. Pierwsze jarmarki jako ośrodki cywilizacji zakładał i organizował zakon cysterski, później rolę opactw przejęły miasta. Ponowne „odkrycie” weksła pozwalało bezpiecznie przemieszczać kapitał na duże odległości bez potrzeby transportowania kruszcu. Najstarszy weksel średniowieczny pochodzi z 1204 r.

W XIV wieku powstała izba pożyczkowa, która przyjmowała depozyty i udzielała kredytów jako zapisów w księgach, a nie w postaci kruszcu. Był to pieniądz rozrachunkowy, przeliczany na wagę czystego srebra. Początkowo banki funkcjonowały dwutorowo: prowadziły działalność kredytową i handlową. Banki włoskie stanowiły wzór, który naśladowano w innych krajach.

W średniowieczu powstały pierwsze domy bankowe prowadzone przez rody kupieckie, a na początku ery nowożytnej zakładano tzw. banki pobożne udzielające nisko oprocentowanych pożyczek pod zastaw drobnych ruchomości⁸. Banki pobożne były kościelnymi instytucjami kredytowymi, które miały udzielać pożyczek ubogiej ludności, aby uchronić ją przed koniecznością korzystania z pomocy lichwiarzy. Kredyty w tych instytucjach były bezprocentowe, albo pobierano od nich procent niższy niż stosowany zazwyczaj. Kapitał obrotowy banki pobożne czerpały z dobrowolnych ofiar, jałmużny⁹. Większość tych banków upadła podczas wojen szwedzkich¹⁰.

Następne lata to rozkwit handlu i bankowości. Powstały dwa ośrodki handlowe Europy: jednym była Flandria, a drugim miasta z północnych Włoch. Był to okres, w którym trwała dominacja rodziny Fuggerów z Augsburga prowadzącej operacje bankowe w Wenecji i Antwerpii (1459–1548). Na początku XVI wieku posiadała ona kantory na terenie całej Europy. Jednakże wycofała się z interesów. Kolejny okres to „epoka genueńczyków”, która trwała do piątego bankructwa Hiszpanii, kiedy zlikwidowano targi pieniężne w Piacenzy, a centrum finansowe zaczęło funkcjonować w Amsterdamie. Kredytem zajmowały się banki pożyczkowe oraz firmy prywatne, gdzie znaczącą rolę odgrywali Żydzi wygnani z Hiszpanii i Portugalii. W 1609 powstał Bank Amsterdamski, który przyjmował depozyty w postaci monet kruszcowych, a w zamian wystawiał potwierdzenie wykorzystywane w obiegu płatniczym.

Pieniądz papierowy

Kryzysy nie omijały systemu finansowego. Pierwsze problemy dotyczyły zachowania płynności. W XIV w. upadła z tego powodu większość banków weneckich. Kłopoty finansowe bankierów i banków wywoływały pożyczki udzielane władcom. Ogłoszenie niewypłacalności Edwarda III spowodowało kryzys bankowy i upadek wielu banków tokańskich. Innym negatywnym czynnikiem był również nadmiar kruszców sprowadzonych z Ameryki do Hiszpanii; spowodował on bankructwo Fuggerów w 1557 r. Do upadku gospodarczego Hiszpanii przyczynił się wzrost cen. Gdy temu krajowi unieważniono część długów (1577 r.), genueńczycy zablokowali wypłatę żołdu dla wojska, a nieopłacana

⁸ A. Grodek, *Idea banku narodowego*, SGH, Warszawa 1996; reprint w zbiorze *Bank Polski 1828–1885*, NBP, Warszawa 1988.

⁹ K. Ickiewicz, *Bank Spółdzielczy w Starogardzie Gdańskim w latach 1897–1997*, Starogard Gdański 1997.

¹⁰ W. Morawski, *Historia bankowości w Polsce*, „Gazeta Bankowa” 2000, nr 16, s. 20.

armia splądrowała Antwerpię, która straciła swoje znaczenie gospodarcze. Kolejny kryzys związany był z biciem monet o tym samym nominale, ale z inną zawartością srebra. W momencie ogłoszenia niewypłacalności Hiszpanii (1627 r.) finansowo stracili genueńczycy.

W roku 1672 kryzys finansowy zniszczył pozycję centrum finansowego Europy, jakim był Amsterdam. Bank Amsterdamski upadł w 1672 r., kiedy wojska Ludwika XIV zagroziły miastu. Centrum finansowe odrodziło się w Anglii.

W XVII wieku w Londynie większość operacji bankowych przeprowadzali złotnicy, którzy deponowali posiadane zasoby kruszcu w mennicy królewskiej. Karol I jednak skonfiskował zgromadzone środki, a finansisci zbankrutowali. Po objęciu tronu przez Stuartów w 1689 r. potrzebne były środki finansowe, dlatego postanowiono utworzyć bank publiczny. W tym celu londyńczyków poproszono o pożyczkę 1 200 000 funtów, w zamian dając im ośmioprocentowe odsetki. W 1694 Bank Anglii rozpoczął działalność. Klientom dokonującym wpłaty do banku wydawano pokwitowania bankowe. Każdy posiadacz takich papierów (banknotów) mógł je później wymienić na kruszec.

Kolejny kryzys finansowy w 1745 r., spowodowany wywołaniem powstania w Szkocji przez Karola Edwarda Stuarta – pretendenta do angielskiego tronu, zachwiał Bankiem Anglii. Kiedy inwestorzy zaczęli wycofywać swoje środki, w banku wyczerpała się gotówka i zamiast pieniądza kruszcowego wypłacano pieniądze o niskim nominale. Dla ratowania sytuacji bank wyemitował banknoty, co stanowiło łakomy kąsek dla fałszerzy. Jednakże prawo przewidywało za to przestępstwo najsurowszy wymiar kary, czyli śmierć (za fałszerstwa powieszono wówczas ok. 300 osób).

Pieniądz papierowy pozwolił na uwolnienie rozmiarów obiegu środków od posiadanych zasobów kruszcu. Pieniądz papierowy znacznie poszerzył obieg, a bank emitował banknoty o wartości przewyższającej wartość posiadanych zasobów kruszczowych. Pojawiła się inflacja.

W 1770 r. powstało w Niemczech pierwsze na świecie towarzystwo kredytowe powołane przez Fryderyka II. Emitowało ono wprowadzane do obiegu listy zastawne, których zabezpieczenie stanowiły majątki członków towarzystwa. W 1777 r. w Hamburgu zaczęła funkcjonować kasa oszczędnościowa (*sparkasse*) gromadząca wkłady osób niezamożnych. W XIX wieku powstały również prywatne domy bankowe i w tym kontekście dużego znaczenia nabrały rodziny: Warburg, Oppenheimer, Pictet, Lombard czy Rothschild.

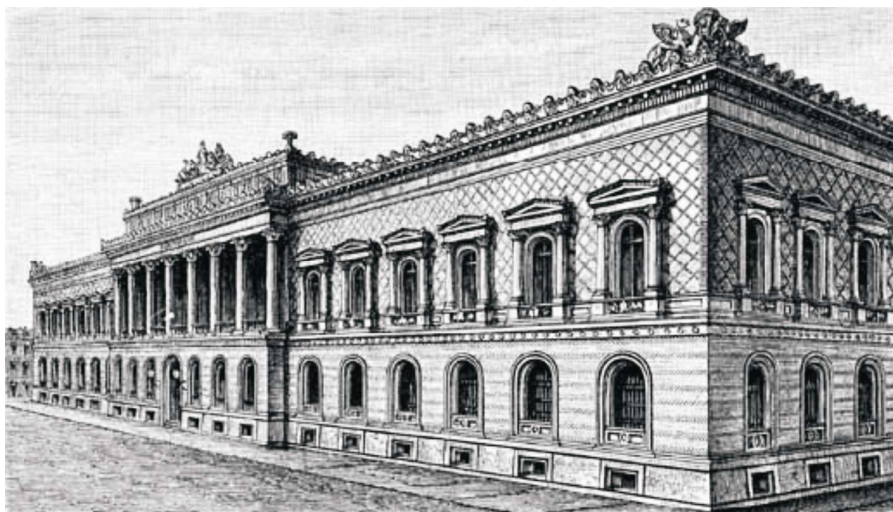
Rysunek 3. Sala operacyjna Miejskiej Kasy Oszczędnościowej (*Stadtsparkasse*)

Źródło: *Uderszbuch der stadt Marienburg*, Marienburg 1926.

Wiek XIX był okresem rozwoju bankowości w formie spółek akcyjnych i banków centralnych. Powstały dwa modele bankowości – brytyjski i niemiecki, które istnieją do dziś. Zaczęły działać kasy oszczędnościowe i pojawiły się spółdzielnie kredytowe. Były to instytucje powołane do obsługi ludzi ubogich, by zagospodarować ich drobne oszczędności, co w masie dawało pokaźne walory.

Wyróżnia się dwa kierunki działania kas spółdzielczych, a właściwie dwa segmenty przez nie obsługiwane. System Schultza obsługiwał klientów zamożnych, gdyż pobierał wysokie wkłady członkowskie. Drugi model, prezentowany przez Raiffeisena, ograniczał się do niskich wkładów, a zatem do obsługi segmentu uboższego. Spółdzielcze kasy Raiffeisena opierały się na kilku fundamentalnych założeniach: mały zasięg działania, niskie udziały, solidarna odpowiedzialność członków za zobowiązania spółdzielni. Kasy zjednały sobie dużą przychylność społeczną i obecne były w wielu krajach Europy¹¹.

¹¹ *Wzorem pionierów z Rochdale*, „Śląski Przegląd Spółdzielczy”, lipiec 2008.

Rysunek 4. Reichsbank, ul. Jägerstrasse w Berlinie

Źródło: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1a/Reichsbank_berlin_jaegerstr.jpg

W celu ochrony pieniądza i jego wartości takie państwa, jak Francja, Belgia, Szwajcaria i Włochy w 1865 r. powołały Łacińską Unię Monetarną opartą na parytecie franka. Jej celem było zapewnienie funkcjonowania bimetalizmu na terenie państw członkowskich i uzgodnienie bicia określonych monet. Unia była otwarta na inne kraje, które chciałyby dostosować swój system walutowy do jej wymogów. Pierwsza międzynarodowa konferencja monetarna odbyła się w Paryżu w 1867 r. Uznano wówczas, że system należy oprzeć na parytecie złotego franka. Bimetalizm miał być systemem czasowym. W tym samym roku Stany Zjednoczone zwołały drugą konferencję. Rozbieżność w stanowiskach państw nie pozwoliła na wypracowanie jednoznacznych decyzji. Konwencja z 1885 r. zawierała klauzulę likwidacyjną Unii.

Na wzór kas Raiffeisena w 1889 r. spółdzielczość kredytową na terenie Galicji stworzył Franciszek Stefczyk. W okresie Polski niepodległej kasy Stefczyka rozwinęły się w części centralnej kraju. Na świecie i w Polsce działała już w tym czasie ogromna rzesza banków komercyjnych. Obie wojny światowe doprowadziły do bankructw wielu banków, jednak po odbudowie gospodarki rozwijały się one błyskawicznie.

Pierwsza wojna światowa zniszczyła funkcjonujący system gospodarki oparty na złotej walucie i niskich cłach sprzyjających wymianie gospodarczej. W państwach uczestniczących w działaniach wojennych zawieszono wymienialność banknotów na złoto. Inflacja objawiała się pustymi półkami i znikaniem towaru, a nie wzrostem cen. Artykuły pierwszej potrzeby podlegały re-

glamentacji. Oba bloki finansowały wojnę z zaciąganych pożyczek. Kraje przegrane zostały obciążone kosztami prowadzonej wojny w ramach procesu reparacji. Powrót do systemu złotej waluty był niemożliwy, ponieważ posiadane ilości kruszcu nie pozwalały na pokrycie obiegu pieniądza, który zabezpieczyłby potrzeby gospodarki. W latach dwudziestych wystąpił również kryzys nadprodukcji, a brak pracy dla demobilizowanych żołnierzy pogłębił tylko problemy ze zbytem. W gospodarce wystąpiła hiperinflacja powodująca szybki spadek wartości pieniądza i co za tym idzie – załamanie handlu i działalności kredytowej banków. Dla naprawy gospodarki kraje wprowadziły reformy, dokonując daleko idących zmian w systemach walutowych. Sytuacja pogorszyła się, gdy gospodarka załamała się w latach trzydziestych; nastąpił wówczas wielki kryzys gospodarczy.

Wielki kryzys rozpoczął się od paniki na giełdzie nowojorskiej w październiku 1929 r. Usiłowano z nim walczyć metodą deflacji, obniżając płace, ceny i czynsze. Kolejne rządy próbowały ucieczki w inflację, a interwencjonizm państwowy ogarnął wszystkie kraje.

Okres po drugiej wojnie światowej doprowadził do podziału gospodarki na zachodnią wolnorynkową z interwencjonizmem państwowym oraz wschodnią – socjalistyczną. W gospodarce zachodniej banki prowadziły swą działalność bez zmian, tu nadal zysk był wyznacznikiem działalności. System wschodni uzależnił banki od instytucji politycznych, które pełniły rolę rozdzielczą niezależnie od faktycznych potrzeb kredytowych. Upadek komunizmu w 1989 r. pozwolił na przeprowadzenie szeregu reform gospodarczych, w tym reorganizacji systemu bankowego, co pozwoliło otworzyć rynek i umożliwiło swobodny przepływ kapitałów. Przywrócone zostało bankom prawo samodzielnego decydowania o swoich sprawach, a generowanie zysku stało się podstawowym celem działalności.¹²

Zmiana ustroju państwa i reforma gospodarcza umożliwiły powrót do polskiej tradycji bankowości oraz od 1989 r. przystosowanie struktur aparatu bankowego do potrzeb gospodarki rynkowej. W nowym, dwupoziomowym modelu bankowości, NBP stał się „bankiem banków”, a funkcje banku centralnego oddzielono statutowo od bezpośredniej działalności kredytowej¹³.

Nowe prawo bankowe umożliwiło wydzielenie z NBP dziewięciu państwowych banków komercyjnych, w zamierzeniu będących uniwersalnymi bankami komercyjnymi¹⁴.

¹² M. Rajczyk, *Skuteczność banków komercyjnych*, Częstochowa 1996.

¹³ Z. Krzyżkiewicz, *Operacje bankowe*, Warszawa 1992.

¹⁴ Idem, *Międzynarodowe rozliczenia bankowe*, Warszawa 1991.

Pieniądze i bankierzy to dwa podstawowe elementy, które budowały potęgę państw i ich władców; środki należące do bankierów i obrót pieniądza obalały królestwa i królów. Zdobywcy cywilizacji na świecie rozprzestrzerali kupcy, handlarze i bankierzy – dzięki nim rozwój gospodarek poszczególnych krajów, wymiana towarowa oraz kulturalna mogły się dokonywać poprzez wymianę towarów i usług.

Bibliografia

- Bratkowski S., *Nieco inna historia cywilizacji. Dzieje banków bankierów i obrotu pieniężnego*, Warszawa 2003.
- Denis D., *Zarys rozwoju systemu bankowego w Polsce do roku 2008*, Pelplin 2009.
- Grodek A., *Idea banku narodowego*, SGH, Warszawa 1996; reprint w zbiorze *Bank Polski 1828–1885*, Warszawa 1988.
- Ickiewicz K., *Bank Spółdzielczy w Starogardzie Gdańskim w latach 1897–1997*, Starogard Gdański 1997.
- Krzyżkiewicz Z., *Międzynarodowe rozliczenia bankowe*, Warszawa 1991.
- Krzyżkiewicz Z., *Operacje bankowe*, Warszawa 1992.
- Morawski W., *Historia bankowości w Polsce*, „Gazeta Bankowa” 2000, nr 16.
- Morawski W., *Zarys powszechnej historii pieniądza i bankowości*, Warszawa 2002.
- Rajczyk M., *Skuteczność banków komercyjnych*, Częstochowa 1996.
- Solarz J. K., *Tendencje rozwojowe sektora bankowego na świecie*, [w:] *Materiały Po-dyplomowego Studium Bankowości i Finansów*, Gdańsk 1998.
- Wzorem pionierów z Rochdale*, „Śląski Przegląd Spółdzielczy”, lipiec 2008.

Netografia

- <http://pl.wikipedia.org>
<http://numia.pl>

Summary

Money and financial institutions and the development of civilisation

The article is a short description of banking history. The author presents episodes of its development, including historical background – from the oldest banking systems in ancient times, through medieval till nowadays. Furthermore, he shows a review of a history of money in each periods of the past. The author is also describing the nature of financial institutions and the specificity of their activities.